

„PROSVIJEĆENA MODERNIZACIJA“ – MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA HISTORIJSKE KONCEPTUALIZACIJE

Zrinka Blažević

UDK: 930(436-89)“16/17“

Sažetak: U radu će se iz metateorijske perspektive pokušati ispitati spoznajne, objasnidbene i praktično-istraživačke mogućnosti i ograničenja pojma „prosvijećena modernizacija“ kao heurističkog okvira za historijsku konceptualizaciju složenih i proturječnih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena u Habsburškoj Monarhiji tijekom 18. stoljeća. Na tragu recentnih historijskih interpretacija prosvjetiteljstva i habsburškog apsolutizma te teorijskih postulata *histoire croisée*, pokušat će se predložiti konceptualizacija „prosvijećene modernizacije“ kao kompleksne socio-političke figuracije i dinamične transakcijske prakse koja je trajno oscilirala u nerazrješivoj ambivalenciji između modernizacijskih i konzervativnih, integracijskih i dezintegracijskih, centripetalnih i centrifugalnih tendencija i težnji triju interdependentnih historijskih aktera: središnje vlasti, staleških instancija te pripadnika obrazovane elite. Naposljetku, usporedbom protonacionalnih ideoloških programa Pavla Rittera Vitezovića i Đorđa Brankovića nastalih na prijelazu 17. u 18. stoljeće, pokušat će se egzemplificirati kompleksan i često konfliktan proces simboličko-političkih ukrštanja u kojima su se stvarale asimetrične i hibridne konstelacije „prosvijećenog“ znanja i moći.

Ključne riječi: prosvijećena modernizacija, (proto)nacionalna ideologija, Pavao Ritter Vitezović, Đorđe Branković

Premda se, za razliku od većine ostalih periodizacijskih koncepata, prosvjetiteljstvo, inagurirano slavnim Kantovim esejem 1783. godine,¹ ne može olako epistemološki diskreditirati kao retrospektivan historičarski anakronizam, u posljednjih je tridesetak godina njegov spoznajno-objasnidbeni potencijal izložen ozbiljnim kritičkim propitivanjima. Zanimajući ovdje radikalno kritički orijentirane teoretičare poput, primjerice, Theodora Adorna i Maxa Horkheimera koji su racionalističko-univerzalističku filozofiju prosvjetiteljstva optužili za, ni više-ni manje, imploziju projekta moderne čiji je vodeći princip racionalnosti slobode degenerirao u posvemašnju iracionalnost totalitarizma,² činjenica je da glasovi o nužnosti revizije toga koncepta od kraja 1970-ih godina počinju pristizati i iz samog historičarskog tabora.

¹ Immanuel KANT, „Što je to prosvjetiteljstvo“, u: ISTI, *Pravno-politički spisi*, Zagreb 2000, 35–41.

² Usp. Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Sarajevo 1974.

Prvi je revizionistički val u historijskoj znanosti bio epistemološki usmjeren ka „decentriranju“ i „nacionalizaciji“ prosvjetiteljstva koje se tradicionalno držalo idejnim fenomenom i kulturnim pokretom s originalnim francuskim pedigreeom.³ Geografskoj i etnokulturnoj diferencijaciji prosvjetiteljstva ubrzo se pridružuje i interes za njegove socijalne i globalizacijske aspekte, čime se s dotad dominantne intelektualno i politickohistorijske problematike istraživački naglasak pomiče na analizu socijalnih mreža, kanala i grupa uz pomoć kojih se na regionalnoj, nacionalnoj i transnacionalnoj razini konstituirala i realizirala prosvijećena politička, ekonomska i kulturna praksa.⁴ Sve je to dovelo do pluralizacije koncepta prosvjetiteljstva uz simulatno prebacivanje spoznajno-objasnidbenog i istraživačkog fokusa s ideološke na prakseološku domenu. K tome pridolazi i tendencija „sakralizacije“ prosvjetiteljstva iz perspektive reformno-modernizacijskih projekata različitih vjerskih impostacija usmjerenih prema formiranju konfesionalne prosvijećene države, te se u historiografiji danas legitimno rabe sintagme kao što su katoličko, protestantsko, judaističko, pa i pravoslavno prosvjetiteljstvo.⁵

S druge pak strane, koncept prosvjetiteljstva se u okviru humanističkih i društvenih znanosti još od Weberova doba u teorijskom i eksplanatornom smislu čvrsto povezuje s procesom modernizacije, pozivajući se na činjenicu da se upravo tijekom 18. stoljeća unutar granica zapadne civilizacije zbivanju mnogostruke i dalekosežne političke, ekonomske i socijalne promjene koje se drže inherentnim obilježjima modernosti, obično konceptualizirane u okviru trijadnog modela: sekularizacija, industrijalizacija i demokratizacija.⁶ Teoretičari poput Reinharta Kosellecka,⁷ Wolfa Lepenies⁸ i Michela Foucaulta⁹ tome pridodaju i pojavu modernističkog epistemološkog obrata koji se temelji na historizaciji mišljenja čime se unutar same moderne stvara prostor za njezinu vlastitu refleksiju.¹⁰ Paradoksalno, to predstavlja uvjet mogućnosti i postmodernističkih kritika moderne koje će trijumfalističku prosvjetiteljsku epistemu racionalističke modernizacije prokazati kao sustav linearnog, teleološkog i progresivističkog mišljenja s primarnim ciljem realizacije imperijalističkog projekta globalne difuzije zapadnjačkog sustava znanja i moći.¹¹ Klasične historijsko-sociološke teorije modernizacije iz 1960-ih i 1970-ih godina će, osim toga, tijekom posljednjih dvaju

³ Usp. Roy PORTER – Mikulás TEICH (ur.), *The Enlightenment in National Context*, Cambridge 1981; Siegfried JÜTTNER – Jochen SCHLOBACH (ur.), *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*, Hamburg 1992. Na tom tragu je svoju heurističku paradigmu „istočnoeuropskog prosvjetiteljstva“ teorijski konstituirala i Teodora SHEK BRNARDIĆ. Polazeći od definicije prosvjetiteljstva Franca Venturija koja implicira imanentnu kompetentnost patriotskoga i kozmopolitskoga, Shek Brnardić pledira za sociokulturno kontekstualizirano mikrohistorijsko istraživanje „istočnoeuropskih prosvjetiteljstava“ iz pozicije detektiranja kontradikcija normativnih sustava prosvijećenoga znanje i njegovih specifičnih lokalnih odnosno regionalnih aproprijacija u vidu diskurzivnih formi te institucija i praksi unutar koji se realizira „prosvijećeni idiom“. Usp. ISTA, „Intellectual Movements and Geopolitical Regionalization. The Case of the East European Enlightenment“. *East Central Europe* 32 /2006, br. 1-2, 7–55.

⁴ Usp. Dorinda OUTRAM, *The Enlightenment*, Cambridge 2005, 4–10.

⁵ David SORKIN, *The Religious Enlightenment. Protestant, Jews and Catholics from London to Vienna*, New Jersey 2008; Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY, *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden 2010, 3–9.

⁶ Sustavan pregled modernizacijskih teorija u sociologiji usp. npr. David HARRISON, *The Sociology of Modernization and Development*, New York 1988.

⁷ Reinhart KOSELLECK, *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979.

⁸ Wolf LEPENIES, *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1978.

⁹ Michel FOUCAULT, „Što je prosvjetiteljstvo“, prev. Tomislav Medak, *Čemu*, 4/1997, br. 10, 88–111.

¹⁰ Annette MEYER, *Die Epoche der Aufklärung*, Berlin 2010, 15–20.

¹¹ Usp. Encarnación GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ – Manuele BOATCĂ – Sérgio COSTA (ur.), *Decolonizing European Sociology. Transdisciplinary Approaches*, Franham 2010.

desetljeća postati metom i „unutarnje kritike“ koja im na epistemološkom planu predbacuje nepostojanje intrinzične definicije modernosti, a na metateorijskoj razini uniformnost, evolucionizam i binarizam.¹²

S obzirom na bjelodanu činjenicu da su spoznajno-objasnidbeni kapaciteti obaju spomenutih koncepata poprilično dvojbeni, sasvim se opravdano postavlja pitanje svrishodnosti korištenja sintagme „prosvijećena modernizacija“ kao heurističkog oruđa za historijsku konceptualizaciju složenih i proturječnih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena u Habsburškoj Monarhiji kao kompozitnom multietničkom i multikulturnom imperiju tijekom 18. stoljeća.¹³ Unatoč imanentnim slabostima koje posjeduje svaki heuristički model kao simplificirana i reduktivna kognitivna shema, pokušat ću pokazati kako bi rekonfiguracija sintagme „prosvijećena modernizacija“ ipak mogla poslužiti kao donekle funkcionalan teorijsko-metodološki referencijalni okvir za historijsku konceptualizaciju, analizu i interpretaciju složenih i proturječnih fenomena reformskih inter- i transakcija i to kako horizontalno, između hrvatskog i srpskog etnokulturnog korpusa tako i vertikalno, iz perspektive habsburške središnje vlasti.

Kad je riječ o suvremenim habsburškim studijima, slijedom sugestije Günthera Birtscha¹⁴ razdoblje 18. stoljeća se, u opreci prema sedamnaestostoljetnom konfesionalnom, uvriježilo nazivati „reformnim apsolutizmom“. On je svoju kulminaciju doživio u terezijanskim i jozefinističkim reformskim projektima usmjerenima na „racionalizaciju države“ i stvaranje „prosvijećene policije“ pomoću širokog dijapazona državno-intervencionističkih mjera koje se odnose na standardizaciju pravnog sustava i praksi, stvaranje efikasne i koherentne administracije, obrazovnu reformu, etatizaciju vjerske domene i zasnivanje ekonomske politike na fiziokratskim načelima.¹⁵ Pritom je došlo do napuštanja kako integralističkog bidermanovskog konceptualnog modela *Gesamstaatsidee*, tako i linearnog i evolucionističkog okvira *Staatswerdungsprozess* teorije u korist decentriranog istraživanja strukturnih obilježja svih teritorijalnih jedinica u sastavu kompozitne habsburške dinastičke države i to s eksplicitnim komparatističkim fokusom. To je ujedno označilo i premještanje analitičkog i interpretativnog očista sa središnje vlasti, pri čemu su se staleški organi i konfesije promatrali poglavito kroz prizmu procesa sistematske izgradnje države, što je dovelo do

¹² Jednu od sustavnijih kritika teorije modernizacije iznio je sociolog Göran THERBORN. Usp. isti, *European modernity and beyond*, London 1995, 1-19. Metateorijsku analizu socijalne teorije kraja 20. stoljeća s posebnim osvrtom na aktualne kritičke evaluacije, ali i rehabilitacije teorije modernizacije usp. Jeffrey C. ALEXANDER, *Fin-de-siècle social theory. Relativism, reduction and problem of reason*, London – New York 1995.

¹³ Pojam „kompozitnih monarhija“ koji je početkom 1990-ih godina lansirao engleski povjesničar John Huxtable Elliot kako bi opisao političku strukturu većine europskih ranonovovjekovnih država postao je nosivim konceptom u suvremenim habsburškim studijima, posebice onima koja se danas istraživački promiču na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Usp. John H. ELLIOT, „A Europe of Composite Monarchies“, *Past and Present*, 137/1992, 48–71; Márton ZÁSZKALICZKY – Balázs TRENCSÉNYI, *The intellectual history of patriotism*, <http://www.ceu.hu/patriotism/projectdescription> (pristup 30. 1. 2012.)

¹⁴ Smatrajući koncept „prosvijećeni apsolutizam“ odveć nepreciznim, Birtsch je predložio tri kriterija koji moraju biti zadovoljeni kako bi se historiografski opravdano mogla rabiti ta sintagma: a) vladarska vlast se ne smije legitimirati božanskim pravom već mora imati racionalno utemeljenje, b) vladar treba participirati u prosvjetiteljskom diskursu, c) moraju postojati empirijski dokazi da je određen skup prosvjetiteljskih ideja inspirirao vladarsku i birokratsku praksu. Detaljnije usp. Günter BIRTSCH, „Friedrich der Große und die Aufklärung“, u: Oswald HAUSER, (ur.): *Friedrich der Große in seiner Zeit*, Köln 1997, 31–46.

¹⁵ Usp. npr. Eckhart HELLMUTH, „Enlightened Government“, u: Martin FITZPATRICK, Peter JONES et al. (ur.), *The Enlightenment World*, London – New York 2004, 448–451; Franz Leander FILLAFER, „Rivalisierende Aufklärungen. Die Kontinuität und Historisierung josephinischen Reformabsolutismus in der Habsburgermonarchie“, u: Wolfgang HARDTWIG (ur.), *Die Aufklärung und ihre Weltwirkung*, Göttingen 2010, 123–132.

artikulacije modela Habsburške Monarhije kao socio-političke figuracije. Tako u uvodnoj studiji recentnog zbornika o habsburškom apsolutizmu, Petr Mat'a i Thomas Winkelbauer u elijasovskoj inspiraciji habsburški imperij konceptualiziraju kao složenu i dinamičku socio-političku figuraciju sastavljenu od triju interdependentnih historijskih aktera: centralnih vlasti, staleških institucija i konfesionalnih grupacija koje konstantno osciliraju u nerazrješivoj ambivalenciji između između modernizacijskih i konzervativnih, integracijskih i dezintegracijskih, centripetalnih i centrifugalnih tendencija i težnji.¹⁶ Pritom će, dakako, najveću sociopolitičku moć i utjecaj imati obrazovana elita koja će situaciono lavirati između suradnje i konflikta, konvergencija i divergencija, sukladno dispozicijama svoga socijalnog habitusa. Takav je pristup komplementaran suvremenim sociološkim teorijama transformacije koje, u otklonu spram tradicionalnih modernizacijskih teorija, kao svoj proklamirani cilj ističu komparativno istraživanje multilinearog modela društvenog razvoja u povijesno kontingentnim situacijama, pri čemu se društvena promjena konceptualizira u formi složene interakcije sociopolitičkih konfiguracija i diskurzivnih formi.¹⁷

Ukoliko se kao polazište za historijski koncept „prosvijećene modernizacije“ uzme spomenuti figuracijski model, nužno je ispitati njegove objasnidbene potencijale iz perspektive sociološke teorije Norberta Eliasa. Naime, pojam figuracije koji izvorno označava različite formacije izvođača u plesnoj umjetnosti, jedan je od njezinih nosivih heurističkih koncepata. Nastojeći izbjeći zamke strukturalnog funkcionalizma i metodološkog individualizma, Elias osmišljava model figuracije koji definira kao „sliku mnogih pojedinačnih ljudi koji su na osnovi svojih elementarnih usmjerenosti, svoje upućenosti na druge ljude i svoje ovisnosti o drugim ljudima međusobno povezani na različite načine i sukladno tome međusobno tvore međuovisne mreže ili figuracije sa više ili manje labilnim ravnotežama moći najrazličitije vrste“.¹⁸ Kako bi svojoj teorijskoj paradigmi osigurao operabilnost na teorijskoj mezorazini, Elias uvodi i koncept habitusa kao svojevrstan „pomoćni“ odnosno medijacijski koncept. Budući da se istraživački fokusirao na fenomene i procese sociogeneze političke kulture, Eliasa poglavito zanima međuovisnost procesa stvaranja personalnog iskustva i političke socijalizacije koji u interakciji kreiraju situacijske aspekte relevantne za političko i društveno djelovanje aktera.¹⁹ Stoga pojam habitusa, koji Elias definira kao „drugu prirodu“ odnosno utjelovljeno društveno znanje, obuhvaća kognitivne i afektivne komponente, jezično posredovane noetičke čimbenike, afektivno pamćenje te situacione i osobne aspekte koji su po njegovu mišljenju u jednakoj mjeri konstitutivni dijelovi institucionalnog, kao i osobnog psihičkog iskustva i obrazaca samo-kontrole koji reguliraju individualnu i gru-

¹⁶ Petr MAT'A – Thomas WINKELBAUER, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und 18. Jahrhundert“, u: isti (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, Stuttgart 2006, 7–42.

¹⁷ Andreas WIMMER, „Modernization as Transformation“, u: Waltraud SCHELKLE – Wolf-Hagen KRAUTH et al. (ur.), *Paradigms of Social Change: Modernization, Transformation, Evolution*, Frankfurt am Main 2000, 77–90.

¹⁸ Usp. Norbert ELIAS, *Što je sociologija*, Zagreb 2007, 9. Akribičnu analizu toga Eliasova koncepta usp. npr. Tânia QUINTANEIRO, „The concept of figuration or configuration in Norbert Elias' sociological theory“, *Teoria & Sociedade*, 12 /2004, br. 1, 54–69.

¹⁹ Taj su pristup teorijski uvjerljivo i istraživački plauzibilno implementirali autori zbornika *Authority, State and National Character. The Civilizing Process in Austria and England, 1700-1900* koji su uredili Helmut KUZMICS i Roland AXTMANN. Usp. isti, *Authority, State and National Character. The Civilizing Process in Austria and England, 1700–1900*, Ashgate 2007.

pnu interakciju.²⁰ Na taj način Elias unutar svoga sociogenetičkoga modela komparativističke impostacije povezuje istraživanje političke psihologije s analizom političke kulture, što je posebice poticajan teorijski okvir za konceptualizaciju prosvijećene modernizacije kao istodobno političkog i psihološkog, socijalnog i institucionalnog fenomena odnosno sociopolitičke figuracije koju su činili obrazovani pojedinci, različite socijalne grupe i političke institucije poput središnjih vlasti i konfesionalnih crkava.

Iz te perspektive nužnost istraživanja pravno-političkih ideologija poput prirodnoga prava puffendorfsko-wolfjanske provenijencije odnosno njegovih konceptualnih izvedenica kao što su, primjerice, utilitarizam ili eudajmonizam postaje više nego evidentnom.²¹ Riječ je, naime, o konstitutivnim elementima osamnaestostoljetnog habsburškog diskursa prosvijećene modernizacije koji se temeljio na intervencionističko-etatičkoj pretpostavci da pojedinac svoje civilizacijske potencijale može razviti samo uz pomoć državne organizacije.²² S druge pak strane, ta je činjenica dodatan argument opravdanosti projekta kao što je konceptualno i strukturno osmišljavanje te izrada leksikona hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva u kojemu bi svi elementi političkoga, društvenoga, ekonomskoga i kulturnoga jezika prosvijećene modernizacije i svih njegovih etnokonfesionalnih i etnokulturnih idioma mogli pronaći svoje mjesto.

Kad je pak riječ o konkretnim praktično-istraživačkim pristupima i metodološkom okviru za ispitivanje višesmjernih i polifunkcionalnih reformskih inter- i transakcija ne samo između hrvatskog i srpskog etnokulturnoga korpusa, već i iz perspektive generiranja specifičnog modela habsburške politike „prosvijećene modernizacije“, efikasno se uporište može pronaći u teorijski sve sofisticiranijoj i istraživački sve propulzivnijoj paradigmati *histoire croisée*. Radi se o procesualno, relacijski i refleksivno impostiranom pristupu istraživanju fenomena i procesa povijesno kondicioniranih miješanja, prožimanja, ukrštavanja, cirkulacija i interakcija koji su tradicionalno bili u domeni historije transfera odnosno komparativne historije. U kritičkom otklonu spram navedenih analitičko-interpretativnih pristupa koji zbog nedovoljne autorefleksivnosti, nedostatno kategorijalno i procesualno profilirane metodologije te binastički, invarijatno i ireverzibilno konceptualiziranog interpretativnog modela nisu mogli adekvatno realizirati postulirane istraživačke ciljeve, Michel Werner i Bénédicte Zimmermann razrađuju novu paradigmatu *histoire croisée*.²³ Njezina je temeljna zadaća ispitati asimetričan, fluidan i evolutivan karakter procesa ukrštanja (*intercrossing*) iz pozicije „dvostruke hermeneutike“ koja nastoji interpretativno zahvatiti ne samo objekt analize, nego i vlastite epistemološke pretpostavke. Pritom se pokušava detektirati dinamiku i modalitete transformacija kako elemenata koji ulaze u višestruke i višesmjerne procese ukrštanja, tako i njihov finalni rezultat i to unutar refleksivnoga i relacijskoga polja generiranja značenja. Ono se zasniva na principu pragmatičke indukcije koja iziskuje nužnost

²⁰ Norbert ELIAS, „On Human Beings and Their Emotions: a Process-Sociological Essay“, *Theory, Culture and Society* 4/1987, br. 2-3, 339–361.

²¹ Riječ je o prirodno-pravno utemeljenoj moralnoj filozofiji odnosno kulturnom dispozitivu koji, postulirajući opće dobro kao regulativno načelo prosvijećenoga političkog poretka i političke prakse, promovira široko zasnovan državno-intervencionistički reformni program „prosvijećene policije“ stroge antivolutarističke orijentacije u cilju niveleacije svih staleških partikularizama i tradicionalizama. Detaljnije usp. FILLAFER, *isto*, 138–141; Werner SAUER, *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration*, Amsterdam 1982, 23–56.

²² O prosvjetiteljskom poimanju državnog intervencionizma instruktivno usp. HELLMUTH, *isto*, 450–454; Winifried MÜLLER, *Die Aufklärung*, München 2002, 1–62.

²³ Michel WERNER – Bénédicte ZIMMERMANN, „Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity“, *History and Theory* 45/2006, 33–37.

trodimenzionalne kontekstualizacije i historizacije – objekata, kategorija analize te odnosa istraživača i istraživanoga fenomena. U tu svrhu *histoire croisée* razvija sofisticiran metodološki instrumentarij koji posebice inzistira na konstantnom prilagođavanju analitičkih razina (mikrohistorijska i makrohistorijska razina), te temporalnih shema (sinkronija i dijakronija) dinamici samog analitičko-interpretativnog procesa.²⁴ To, drugim riječima, sugerira da se u okviru paradigme *histoire croisée* ukrštanje shvaća u dvojakom, epistemološkom i fenomenološkom smislu inter-aktivnog principa koji istodobno odražava dinamiku istraživanja i logiku interakcija objekata analize koji se nalaze u relacionom odnosu.

Upravo se ta transnacionalna dimenzija *histoire croisée* ukazuje neobično plodonosnim polazištem za ispitivanje horizontalnih i vertikalnih translacija, transakcija i transformacija političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih fenomena i praksi koji se tijekom 18. stoljeća zbivaju u Europi, ali i na globalnoj razini, konstruirajući svojevrsnu prosvjetiteljsku *géométrie variable*. Kad je, konkretno, o konstitutivnim odrednicama habsburške prosvijećene modernizacije riječ, dovoljno je u tom smislu, primjerice, spomenuti impulse jansenizma ne samo na oblikovanje jozefinističke crkvene politike, već i kršćansko-deističke prosvijećene filozofije u Habsburškoj Monarhiji općenito.²⁵

* * *

Daleko veći i složeniji izazov predstavlja, dakako, ispitivanje mnogostrukih i ambivalentnih interkulturnih odnosa između hrvatskog i srpskog etnokonfesionalnog entiteta u okviru Habsburške Monarhije na zasadama teorijsko-metodoloških smjernica *histoire croisée*. Usporedbom protonacionalnih ideoloških programa Pavla Rittera Vitezovića (1652-1713) i Đorđa Brankovića (1665-1711) nastalih na prijelazu 17. u 18. stoljeće, pokušat će se s tih pretpostavki egzemplificirati kompleksan i često konfliktan proces simboličko-političkih ukrštanja.

Naime, već tijekom 1680-ih godina vojni uspjesi habsburških snaga tijekom stavili su na dnevni red pitanje pravno-političkog statusa *Neoquisita*, zemalja netom oslobođenih od osmanske vlasti, koje su Habsburgovci, oslanjajući se na Grocijevu interpretaciju ratnoga prava, proglasili vlastitim dominijem s kojima mogu potpuno slobodno raspolagati.²⁶ S druge pak strane, u kontekstu postkarlovačke restauracionističke i reintegracionističke političke platforme, ista su područja na temelju historijskoga prava svojatali i staleži. Simbolički gledano, upravo su te „nove stečevine“ za sve strane predstavljale svojevrsnu utopiju, imaginarni prostor fluidnih granica u trajnome procesu konstruiranja, u koji su se projicirali kompetitivni interesi, želje i vizije „novoga poretka“.

To je pak usko vezano s problemom moći, odnosno političke vlasti i njezine legitimacije koji predstavljaju važnu sastavnicu i Vitezovićeve i Brankovićeve ideološke koncepcije. U slučaju dviju suprotstavljenih političkih opcija, univerzalističke habsburške „državne“ ideologije, koja bi se mogla opisati kao sinteza teološke monarhijske paradigme, učenja o

²⁴ Isto, 37-50.

²⁵ O habsburškome jansenizmu detaljnije usp. SAUER, *isto*, 24-28; Harm KLUETING, „Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands“, u: Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY, *isto*, 127-164.

²⁶ Sumarno o pitanju statusa i uređenja *Neoquisita* usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb 2002, 59-67, 75-80.

Staatsräson prilagođenog duhu kršćanske etike, te, političko-filozofskih koncepcija s izvorom u prirodnom pravu,²⁷ te partikularnih (proto)nacionalnih ideologema nametao se imperativ suradnje, dakako, do trenutka kada jedna od strana krhki ekvilibrij moći ne bi poremetila u svoju korist. Premda na prvi pogled paradoksalno, tu je političku i ideologijsku simbiozu u ovom periodu podržavala ne samo aktualna politička praksa koja se opisuje kao staleško-državna diarhija, nego i politička teorija prirodnopravnog apsolutizma koja je u Puffendorfovom izvođenju od sredine 17. stoljeća predstavljala ideologijsku okosnicu habsburške vlasti.²⁸

U planovima habsburških reformističkih struktura područje *Neoquisita* trebalo je poslužiti kao poligon na kojemu će se na teorijskim temeljima apsolutizma i merkantilizma²⁹ s uporištem u *ius belli* izgraditi moderna *societas civilis*. S druge strane, u vizijama hrvatske i srpske političke elite taj je teritorij imaginiran kao „historijskim“ pravom legitimirani okvir obnove nacionalne veličine, revivifikacije „zlatnog doba“ ekstenzivne nacionalne države i snažnih nacionalnih institucija. Pritom, što nije nevažno, obojica (proto)nacionalnih „ideologa“, Vitezović i Branković, računaju s vlastitom stvarnom i simboličkom dobiti, tako da je u konačnici vrlo teško razlučiti sve političke, ideologijske, interesne i osobne legitimacijske modele ugrađene u strukturu njihovih ideoloških koncepcija. No kao što ću pokušati prikazati u sumarnoj komparativnoj analizi koja slijedi, proces diskurzivnog konstruiranja dviju etnonimičkih (proto)nacionalnih ideologija nije bio samo kondicioniran vrlo sličnim tekstualnim, intertekstualnim i kontekstualnim odrednicama, već je uvelike bio međuo-visan.

Uvid u kompleksne procese kulturnog transkodiranja može stoga pružiti analiza specifične poetike i politike egzemplarne ranonovovjekovne hrvatske i srpske kulturne translacije kao dviju strukturno i funkcionalno analognih konfiguracija ideologije, autoriteta i moći koji čine raster unutar kojega se u određenom sociohistorijskom kontekstu odabiru, prenose i prerađuju različiti kulturni sadržaji.³⁰ Osim toga, ne smije se zanemariti niti konkretno djelovanje Vitezovića i Brankovića kao kulturnih medijatora koji su ključni faktori u ekonomiji kulturne razmjene.³¹ Konceptualizirana na taj način, kulturna translacija prestaje biti pitanje mehaničkoga prijenosa i prisvajanja kulturnih elemenata, već postaje svojevrsna „granična praksa“ kulturnog pregovaranja te materijalnih i simboličkih transakcija u kojima se stvaraju asimetrične i hibridne konstelacije znanja i moći.

Upravo je graničnost, odnosno kontekstualna situiranost u liminalnom međuprostoru prijelaza između istočne i zapadne, katoličke i pravoslavne kulturalnosti ključni katalizator,

²⁷ Detaljnije usp. *isto*, 46–53.

²⁸ Detaljnije usp. *isto*, 49–50.

²⁹ Pregledno o teoriji i praksi austrijskog merkantilizma tijekom druge polovice 17. stoljeća usp. *isto*, 42–46.

³⁰ Suvremene studije prevođenja (*Translation Studies*) prevođenje definiraju kao delokalizacijsku praksu kulturnoga prijenosa odnosno interaktivni čin kompleksnih inter- i transkulturnih pregovaranja u okviru različitih translacijskih scenarija. Pregledno o epistemološkim pretpostavkama, teorijskim koncepcijama i akademskoj afirmaciji studija prevođenja u angloameričkoj znanstvenoj domeni usp. Harish TRIVEDI, „Translating Culture vs. Cultural Translation“, u: Paul ST. PIERRE – Prafulla C. KAR, *In Translation – Reflections, Refractions, Transformations*, Amsterdam 2007, 277–287. Detaljnije usp. André LEFEVRE (ur.), *Translation – History, Culture: A Sourcebook*. New York 1992; Susan BASSNETT, *Translation Studies*, London 2002; Susan BASSNETT – Harish TRIVEDI (ur.), *Post-Colonial Translation: Theory and Practice*. London 1999.

³¹ O kulturnim medijatorima kao glavnim inicijatorima i akterima transkulturacionih procesa u historijskoj perspektivi usp. Jürgen OSTERHAMMEL, „Transkulturalna poredbena historijska znanost“ u: Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004, 201–202.

ali i najvažniji uvjet mogućnosti ranonovovjekovne kulturne translacije koja je u fokusu ovoga rada. Naime, budući da je srpskopравoslavna zajednica bila uvelike impregnirana bizantskom vjerskom i kulturnom tradicijom, „velika seoba“ u domenu zapadne, katoličko-reformne kulture nametnula joj je nužnost konstruiranja adekvatnog autoreprezentacijskog inventara zahvaljujući kojemu je novi etnokonfesionalni element kao kulturno Drugo u procesima polifonog transkodiranja mogao zadobiti primjerenu nacionalno-identitetsku konfiguraciju i nužnu simboličko-političku legitimaciju.

S druge pak strane, u Hrvatskoj se istodobno javlja politika „novog kursa“ koju je zastupala grupa okupljena oko Hrvatskih kraljevinskih konferencija čiji je „ideolog“ bio Pavao Ritter Vitezović. Reformističku političku platformu dijela hrvatskih staleža su na vanjsko-političkom planu obilježavali emancipacija u odnosu prema Ugarskoj i težnja da se, investiranjem tradicionalne staleške lojalnosti, s jedne, i religijske pravovjernosti, s druge strane, uspostavi partnerski odnos s habsburškim vladarom. Najvažnija posljedica simboličko-političke liminalnosti i hrvatskog i srpskog entiteta jest činjenica da se oba nacionalnopolitička programa kreću unutar matrice službene habsburške državne ideologije, pa se stoga njihova legitimacijska shema najbolje može opisati kao dvosmjerna. Drugim riječima, i hrvatska i srpska (proto)nacionalna ideologija početkom 18. stoljeća usporedo legitimiraju apsolutističko *ius naturale* Habsburgovaca, što se konkretno manifestira kao njihovo dominijalno pravo, ali i prava staleža izvedena iz stvarnih i fiktivnih *iura, libertates et privilegia*.³²

Kad je riječ o historiografskoj produkciji koja je odražavala legitimacijske potrebe i ideološko-političke zahtjeve hrvatske i srpske političke elite, početak prosvijećenoga stoljeća obilježila su Vitezovićeve djela „postkarlovačkog ciklusa“³³ te Brankovićeve vernakularna rukopisna *Slavenosrpska hronika*.³⁴ Izuzev sličnih žanrovskih, strukturnih i topoloških modela transplantiranih iz suvremene zapadne historiografije pisane na latinskom jeziku (npr. Georg Horn, Martin Kromer), u koncipiranju svojih historijskih spisa i Vitezović i Branković koriste kanonska djela bizantske srednjovjekovne kronistike (Georgije Cedren, Ivan Cinam, Ivan Kantakuzen, Laonik Halkokondil), kasnohumanističke komunalne historije (Mavro Orbini, Ivan Lukarić) te vernakularnu historiografsku tradiciju, što pretpostavlja mnogostruke i višesmjernje jezične translacije. Osim što su obojica bili kulturni medijatori koji su u svoje domicilne kulture posredovali zapadne kulturne modele i obrasce, u spomenutom su periodu vodili i osobnu intertekstualnu polemiku što njihovu transkulturacijsku djelatnost i translacijsku praksu čini još složenijom.³⁵

Budući da je topika temeljno organizacijsko načelo cjelokupne ranomoderne literarne produkcije, kao najefikasnije sredstvo za detektiranje nacionalnih ideologema u okviru

³² To je čak eksplicitno iskazano u posveti najpoznatijeg Vitezovićeve djela *Croatia rediviva* gdje svoje adresate habsburške vladare Leopolda I i njegovog sina Josipa autor titulira „prirodnim gospodarima“ (*domini naturales*), vežući time legitimacijski učinak djela uz teoriju apsolutističkoga prirodnog prava.

³³ Između 1699. i 1701. godine Vitezović piše pet spomenica tzv. postkarlovačkog ciklusa - *Odgovor na potraživanja (Responsio ad postulata)*, *Hrvatska (Croatia)*, *Rasprava o Kraljevstvu Hrvatske (Dissertatio Regni Croatiae)*, *Oživljena Hrvatska (Croatia rediviva)*, *Kraljevska ilirska Hrvatska ili oživljena Hrvatska (Regia Illyriorum Croatia sive Croatia rediviva)* koja predstavljaju diskurzivne formulacije Vitezovićeve (proto)nacionalne ideologije *par excellence*.

³⁴ Komparativna analiza ideoloških koncepcija dvaju Brankovićeve historioografskih djela, *Hronike Slovena Ilirika*, *Gornje Mezije i Donje Mezije* nastale tijekom 1680-ih godina i *Slavenosrpskih hronika* koju Branković piše na prijelazu 17. u 18. stoljeće predmet je moga članka „Srpski ilirizam prije ilirizma: nacionalno-identifikacijski modeli u historioografskim djelima grofa Đorđa Brankovića (1645.–1711.)“ koji će tijekom 2012. godine biti objavljen u časopisu *Književna istorija*.

³⁵ Naime, 1694. godine Branković sastavlja, nažalost, nesačuvanu spomenicu naslovljenu *Posteritas Despotarum Magnorumque ducum Serbiae (Potomstvo despota i velikih knezova Srbije)* čiji se sadržaj djelomično može rekonstruirati

nekoj teksta ili korpusa tekstova mogu poslužiti njegove topičke manifestacije. Općenito, u ranonovovjekovnoj nacionalno-političkoj („ilirskoj“) produkciji kamo je, zahvaljujući njihovoj ideološkom profilu, moguće uvrstiti i Vitezovićeva i Brankovićeva historiografska djela, najčešće se zatiču sljedeći toposi: topos o zajedničkom drevnom podrijetlu, teritorijalnoj rasprostranjenosti, jezičnom jedinstvu, nacionalna karakterologija, nacionalna geografija, topos o nacionalnim herojima, nacionalnim svecima i nacionalnim institucijama.³⁶

Za razliku od većine ranijih ilirskih ideograma koji su podrijetlo Ilira/Slavena sukladno tzv. biblijskoj teoriji izvodili od Noinog potomka Jafeta, Brankovićev srpski i Vitezovićev hrvatski *mythomotheur* pokazuju jasne tendencije sekularizacije toposa o zajedničkom podrijetlu i to koristeći strategije etimologiziranja. Branković tako pokušava Srbe povezati sa Skitima, Sarmatima, pa čak i drevnim narodom Zerbis podrijetlom iz Mezopotamije³⁷, dok Vitezović precima Hrvata smatra Kurete i Koribante.³⁸ Izuzev činjenice da se na taj način pokušava osigurati logička poveznica između slavenskog i neslavenskog etničkog stratum, spomenute teorije podrijetla nastoje hrvatskome i srpskome etnosu osigurati uporište u klasičnoj antičkoj tradiciji koja se u doba ranog prosvjetiteljstva još uvijek smatrala privilegiranim izvorom znanja.

Kad je riječ o toposu o teritorijalnoj proširenosti, i Vitezović i Branković preuzimaju pokušani model zapadnih „nacionalnih“ historiografija koje opseg prostiranja nekoga naroda konstituiraju na temelju jednadžbi identiteta,³⁹ izjednačavajući Hrvate i Srbe s različitim barbarskim plemenima (Tračanima, Skitima, Sarmatima, Gotima i Vandalima). Tako će obojica svoje etnonimički definirane „nacije“ smjestiti na područje između Baltičkog i Crnog mora,⁴⁰ s time da će kao njihov politički centar Vitezović vidjeti hrvatsku, a Branković srpsku srednjovjekovnu državu. Kao virtualne projekcije nacionalnih političkih utopija, hrvatsko i srpsko srednjovjekovno kraljevstvo u okvirima njihovih historijskih narativa s jedne strane služe kao repozitoriji kolektivnoga povijesnoga pamćenja, dok s druge strane imaju funkciju efikasnih sredstava političke mobilizacije u cilju „obnove“ drevnih i slavni nacionalnih država.

Topos o jezičnom jedinstvu Vitezović i Branković također unisono grade na poznatoj sarmatističkoj formuli o „narodu slavenskoga jezika koji nastava najveći dio Europe i velik

iz jednako tako krnjeg Vitezovićeva polemičkog odgovora *Atocion Despotarum Magnorumque Ducum Serbiae posteritatis (Zator potomstva despota i velikih knezova Srbije)*. Osim dokazivanja da autor *Potomstva* nije anonimni bosanski pop nego samozvani despot Branković osobno i da ne potječe od Nemanjića nego od „hrvatskog kneza Mladena“, Vitezović se osobito žestoko obara na Brankovićevo korištenje termina „Slavo-Serborum Imperium“, odnosno „Imperium Serbiae“, uz obrazloženje da se time „slavensko carstvo pripisuje Srbima“ Osim toga, Vitezović osporava Brankovićevu tezu, navedenu i u spomenici caru Leopoldu iz 1698. godine, da je Stefana Nemanju 1190. godine na carsko prijestolje postavio bizantski car Izak Komnen, čime lišava Brankovićev ideološko-politički projekt obnove „Slavo-srpskog Carstva“ dragocjenog legitimacijskog uporišta u bizantskoj imperijalnoj tradiciji. Stoga se, kao što je već rečeno, ova intertekstualna polemika između Vitezovića i Brankovića može promatrati i kao rezultat simboličkopoliitičke ekskluzije koja je neminovna posljedica procesa diskurzivnog „nacionaliziranja“ ilirskog ideograma.

³⁶ O ilirskim toposima detaljnije usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008, 97–113.

³⁷ Usp. izd. Đorđe BRANKOVIĆ, *Hronike Slavenosrpske*, prir. Ana Krečmer, Beograd 2008, 35, 41, 42.

³⁸ Usp. izd. Pavao RITTER VITEZOVIĆ, *Oživiljena Hrvatska/Croatia rediviva*, prir. i prev. Zrinka Blažević, Zagreb 1997, 81.

³⁹ Jednadžbe identiteta diskurzivno se konstituiraju izjednačavanjem različitih etničkih, gentilnih i drugih kolektiviteta koji se pod različitim imenima spominju u raznim povijesnim izvorima, sa suvremenim narodom. U ranonovovjekovnim „ilirološkim“ djelima Iliri/Slaveni se tako najčešće izjednačavaju s Ilirima, Tračanima, Skitima, Vandalima, Gotima, Henetima i Avarima. Detaljnije usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 101.

⁴⁰ Usp. VITEZOVIĆ, *isto*, 127; BRANKOVIĆ, *isto*, 54.

dio Azije⁴¹. Ipak, za razliku od Vitezovića koji svoje lingvističke teorije podupire uglavnom leksikološkim argumentima⁴², Branković će u znatno većoj mjeri naglašavati sakralni karakter srpskoga jezika aludirajući na misiju sv. Ćirila i Metoda koji su iznašli ćiriličko pismo i preveli Bibliju na slavenski jezik.⁴³

Obojica će autora nacionalnu karakterologiju isto tako translirati iz poljskog sarmatizma koji imanentnim manifestacijama nacionalnoga karaktera smatra ratničku slavu, intelektualnu izvrsnost i religijsku pravovjernost. Nacionalni sveci i heroji u objema (proto)nacionalnim ideologijama služe kao objekti horizontalne i vertikalne emulacije čija je temeljna svrha osigurati moralnu i intelektualnu obnovu nacije. Pri tome veliku ulogu i u Vitezovićevu⁴⁴ i Brankovićevu nacionalnom kanonu imaju tzv. interkonfesionalni sveci (sv. Sava, sv. Ćiril i Metod), što sugerira da oba protomoderna nacionalna ideologa čistoći katoličke odnosno pravoslavne ortodoksije barem implicitno pretpostavljaju zadatak vjerske integracije.

Topos o nacionalnim institucijama najeksplicitnije ukazuje na hibridnu i translacijsku prirodu hrvatske i srpske osamnaestostoljetne (proto)nacionalne ideologije. Obojica autora će se, naime, nastojeći dokazati historijsko-pravni i institucionalni kontinuitet hrvatske odnosno srpske državnosti uteći dukljanin-orbinijevskoj gotskoj teoriji⁴⁵ prema kojoj je prvi gotski (= slavenski) vladar bio Svevlad.⁴⁶ Nakon podjele toga kraljevstva sredinom 8. stoljeća, hrvatski će politički kontinuitet nastaviti hrvatski srednjovjekovni kraljevi, potom srpski carevi iz dinastije Nemanjića i naposljetku habsburški vladari, dok će u vrijeme „tuđinske“ vladavine „nacionalni“ karakter političkih institucija biti sačuvan zahvaljujući banskoj vlasti. U srpskom slučaju, nakon pada srednjovjekovnog srpskog carstva pod osmansku vlast nacionalno-politički će identitet očuvati institucija despota, koja predstavlja strukturu analogiju onoj banskoj. Stoga će i Vitezović i Branković zdušno apelirati na aktualnog habsburškog kralja Leopolda I. (1658-1705) da proširi političku jurisdikciju i ovlasti bana odnosno despota, da bi se, nakon propasti „habsburške opcije“ početkom Rata za španjolsku baštinu, obojica jednodušno okrenuli ruskome caru Petru I. Velikom (1682-1725).

Cilj ove sumarne komparativne analize dviju protonacionalnih ideologija s početka prosvijećenoga stoljeća bio je pokazati da se etnokonfesionalno impostirani termini „hrvatsko“ i „srpsko“ prosvjetiteljstvo mogu koristiti samo uvjetno. Mada se konstituiraju na nacionalno-ekskluzivističkim pretpostavkama i u međusobnoj opreci, riječ je o dvjema isprepletenim kulturnim konfiguracijama koje su u složenom translacijskom odnosu kako prema naddeterminiranim europskim nacionalno-ideološkim paradigmama, habsburškim imperijalno-političkim modelima, tako i tradiciji ranonovovjekovnog ilirizma. Upravo se u tim i takvim dinamičkim procesima višesmjernih i višestrukih kulturnih ukrštanja tijekom 18. stoljeća polako oblikuju zamci nacionalnih modernosti.

⁴¹ O toposu o teritorijalnoj rasprostranjenosti u poljskom sarmatizmu pregledno usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 80–81.

⁴² O jeziku kao nacionalnoideološkom elementu u Vitezovićevim djelima postkarlovačkog ciklusa usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovića Hrvatska između stvarnosti i utopije*, 148–150.

⁴³ Usp. BRANKOVIĆ, *isto*, 194.

⁴⁴ O toposu nacionalnih svetaca u Vitezovićevim historiografskim djelima usp. BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, 316–318.

⁴⁵ O funkciji gotske teorije u okviru Vitezovićeve ideološke koncepcije detaljnije usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 315.

⁴⁶ BLAŽEVIĆ, *isto*, 315; BRANKOVIĆ, *isto*, 57.

“ENLIGHTENED MODERNIZATION” – POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF HISTORICAL CONCEPTUALIZATION

This article is aimed at metatheoretical examining of cognitive, interpretative and practical research possibilities and limitations of the “enlightened modernization” concept as a heuristic framework for historical conceptualization of complex and contradictory social, political, economic and cultural changes in the Habsburg Monarchy during the 18th century. Following the recent historical interpretations of Enlightenment and Habsburg absolutism, as well as theoretical postulates of *histoire croisée*, a new conceptualization of “enlightened modernization” is proposed. It can be described as complex socio-political figuration and dynamic transactional practice which was constantly oscillated between modernizing and conservative, integrative and disintegrative, centripetal and centrifugal tendencies and aspirations of three interdependent historical actors: central government, Estates and members of learned elite. The second part of the article deals with a complex and often conflict process of symbolico-political intercrossings. Results of succinct comparative analysis of two (proto)national ideological programmes - one by Pavao Ritter Vitezović and the other of Đorđe Branković – which were articulated at the beginning of the enlightened 18th century clearly demonstrate how asymmetrical and hybrid constellations of “enlightened” knowledge and power were generated.

Keywords: enlightened modernization, (proto)national ideology, Pavao Ritter Vitezović, Đorđe Branković

Literatura

- ALEXANDER, Jeffrey C. *Fin de siècle social theory. Relativism, reduction and problem of reason.* London – New York 1995.
- BASSNETT, Susan – TRIVEDI, Harish (ur.). *Post-Colonial Translation: Theory and Practice.* London 1999.
- BASSNETT, Susan. *Translation Studies.* London 2002.
- BIRTSCH, Günter. “Friedrich der Große und die Aufklärung”, u: Oswald HAUSER (ur): *Friedrich der Große in seiner Zeit.* Köln 1997, 31–46.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. „Poetika i politika ranonovovjekovne kulturne translacije: *Serbia illustrata* Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713)“, u: Bošković, Dragan (ur.). *Interkulturni horizonti: južno-slovenske/evropske paradigme i srpska književnost,* Kragujevac 2009, 61–78.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma.* Zagreb 2008.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije.* Zagreb 2002.
- BRANKOVIĆ, Đorđe. *Hronike Slavenosrpske,* prir. Ana Krečmer. Beograd 2008.
- ELIAS, Norbert. “On Human Beings and their Emotions: a Process–Sociological Essay”. *Theory, Culture and Society* 4/1987, br. 2-3, 339–361.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizacije.* Zagreb 1996.
- ELIAS, Norbert. *Što je sociologija.* Zagreb 2007.

- ELLIOT, John H. "A Europe of Composite Monarchies", *Past and Present*, 137/1992, 48–71.
- FILLAFER, Franz Leander. "Rivalisierende Aukfklärungen. Die Kontinuität und Historisierung josephinischen Reformabsolutismus in der Habsburgermonarchie", u: HARDTWIG Wolfgang (ur.), *Die Aufklärung und ihre Weltwirkung*. Göttingen 2010, 123–132.
- FITZPATRICK, Martin – JONES Peter et al. (ur.). *The Enlightened world*. London – New York 2004.
- FOUCAULT, Michel. „Što je prosvjetiteljstvo“, prev. Tomislav Medak, *Čemu*, 4/1997, br. 10, 88–111.
- GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Encarnación – BOATCÁ, Manuele – COSTA, Sérgio (ur.). *Decolonizing European Sociology. Transdisciplinary Approaches*. Franham 2010.
- HARDTWIG, Wolfgang (ur.). *Aufklärung und ihre Weltwirkung*. Göttingen 2010.
- KLUETING, Harm. "Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands", u: Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY (ur.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden 2010, 127–164.
- HARRISON, David. *The Sociology of Modernization and Development*. New York 1988.
- HELLMUTH, Eckhart. "Enlightened Government", u: FITZPATRICK, Martin – JONES, Peter et al. (ur.), *The Enlightenment World*, London – New York 2004, 448–451.
- HORKHEIMER, Max – Theodor, ADORNO. *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. Sarajevo 1974.
- JÜTTNER, Siegfried – SCHLOBACH, Jochen (ur.). *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*. Hamburg 1992.
- KANT, Immanuel. „Što je to prosvjetiteljstvo“, u: isti, *Pravno-politički spisi*. Zagreb 2000, 35–41.
- KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main 1979.
- KUZMICS, Helmut – AXTMANN, Roland (ur.). *Authority, state and national character. The civilizing process in Austria and England 1700–1900*. London 2007.
- LEFEVRE, André (ur.). *Translation – History, Culture: A Sourcebook*. New York 1992.
- LEHNER, Ulrich L. – PRINTY, Michael (ur.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden 2010.
- LEPENIES, Wolf. *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 1978.
- MAT'A, Petr – WINKELBAUER, Thomas (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. Stuttgart 2006.
- MEYER, Annette. *Die Epoche der Aufklärung*. Berlin 2009.
- MÜLLER, Winfried. *Die Aufklärung*. München 2002.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. „Transkulturalna poredbena historijska znanost“, u: Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb 2004.
- OUTRAM, Dorinda. *The Enlightenment*. Cambridge 1995.
- PORTER, Roy – TEICH, Mikulás (ur.). *The Enlightenment in National Context*. Cambridge 1981.
- QUINTANEIRO, Tânia. "The concept of figuration or configuration in Norbert Elias' sociological theory", *Teoria & Sociedade*, 12 /2004, br. 1, 54–69.
- RITTER VITEZOVIĆ, Pavao. *Oživljena Hrvatska/Croatia rediviva*, prir. i prev. Zrinka Blažević. Zagreb 1997.
- SAUER, Werner. *Österreichische philosophie zwischen Aufklärung und Restauration*. Amsterdam 1982.

- SHEK BRNARDIĆ, Teodora. “Intellectual movements and geo-political regionalization. The case of the East European Enlightenment”. *East Central Europe* 32/ 2006, br. 1-2, 7–55.
- SORKIN, David. *The religious Enlightenment. Protestant, Jews and Catholics from London to Vienna*. New Jersey 2008.
- THERBORN, Göran. *European modernity and beyond*, London 1995.
- TRIVEDI, Harish. “Translating Culture vs. Cultural Translation”, u: Paul ST. PIERRE – Prafulla C. KAR (ur.), *In Translation – Reflections, Refractions, Transformations*, Amsterdam 2007, 277–287.
- WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte. “Beyond comparison: *histoire croisée* and the challenge of reflexivity”. *History & Theory* 45/2006, 30–50.
- WIMMER, Andreas. “Modernization as Transformation”, u: Waltraud SCHELKLE – Wolf-Hagen KRAUTH et al. (ur.), *Paradigms of Social Change: Modernization, Transformation, Evolution*. Frankfurt am Main 2000, 77–90.
- ZÁSZKALICZKY, Márton – TRENCSENYI, Balázs. *The intellectual history of patriotism*, <http://www.ceu.hu/patriotism/projectdescription> (pristup 30. 1. 2012.)